

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94(430):303.446.4(477)"17/18
<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-26-10>

Потульницький Г.В.
<https://orcid.org/0000-0003-3385-7281>

УКРАЇНА У НАРАТИВАХ НІМЕЦЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ З КІНЦЯ ХVІІІ ДО СЕРЕДИНИ ХІХСТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ ДВОХ ГЕНЕРАЦІЙ

У статті визначені два покоління німецьких інтелектуалів, які з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст. створили різноманітні уявлення та бачення України й українців. Автором виявлено позиції і верифіковано твердження обраних авторів, зокрема А.-В. Гупеля, Й.-Х. фон Енгеля, А.-Л. фон Гакстгаузена, Й.-Г. Коля, А. Мауріціуса, Ф.-М. фон Боденштедта, шляхом порівняльного аналізу їхніх поглядів на феномен України на двох відмінних відрізках історії та простежена еволюція цих поглядів. Це німецькі науковці, які розпочали дискурс про Україну наприкінці ХVІІІ ст. (перше покоління), та дослідники і мандрівники з Німеччини, які відродили дискурс про Україну у 1840-1860-х рр. (друге покоління). Автор з'ясовує, чим другий дискурс у баченні феномену України відрізнявся від першого, та що він приніс нового у трактування українських проблем. Виокремлено різноманітні течії, які існували в середовищі німецьких інтелектуалів як першого, так і другого дискурсу у дослідженні України. Окреме місце у статті займає пошук відповіді на питання, чи українська проблематика розглядалася німецькими дослідниками окремо від російської та польської чи, навпаки, спільно, та чи існувало у німецькій інтелектуальній історії бачення українців як окремої нації з її правом на власну державність.

Ключові слова: Німецька інтелектуальна історія кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст., два покоління німецьких інтелектуалів, бачення України та українців в німецьких наративах.

Зупиняючись у статті на виокремленні двох діахронно відмінних етапів німецької інтелектуальної історії та аналізові поглядів її чільних представників на проблеми України, ми беремо до уваги декілька обставин. По-перше, саме у німецькій історичній та політичній думці існувала тривала традиція дослідження України як окремого етносу з власною мовою, культурою та історією. Ця традиція у Німеччині тривала мало не все ХVІІІ ст. та була відновлена і продовжена у Пруссії в середині ХІХ ст. [1, с. 39-148]. По-друге, деякі аспекти вивчення образу України німецькими інтелектуалами вже піднімалися як представниками світової [2; 3; 4], так і української історіографії [5, с. 430-437, 467-478, 497-501; 6, с. 181-256; 7, с. 31-151; 8]. Проте головним чином вони концентрувались або на переліку та хронологічній систематизації виданих німецькими дослідниками та мандрівниками праць, або на дослідженні спадщини окремих науковців, як, наприклад, Йоганн-Християн фон Енгель, Фрідріх-Мартін фон Боденштедт чи Йоганн-Георг Коль. Вони не досліджували ані окремі напрями та етапи німецької інтелектуальної історії з висвітленням їхніми представниками проблеми України, не визначали, які основні дискурси

щодо України мали місце у німецькій інтелектуальній історії досліджуваного у статті періоду, і не проводили порівняльного аналізу поглядів чільних репрезентантів двох генерацій німецьких інтелектуалів на Україну.

Вивчення спадщини представників кожного з двох поколінь уможливило, на думку автора, відобразити відмінності в їхніх теоретичних і концептуальних баченнях феномену України та віднайти її розташування у відмінних наративах німецької інтелектуальної історії досліджуваної доби. Прикметною ознакою авторської генераційної конструкції є те, що ми акцентуватимемо увагу на характерних рисах наукових студій кожного покоління. Тут передусім ми розглядатимемо спрямованість, провідну проблематику праць, місцерозташування українського дискурсу між російським та польським тощо.

Враховуючи вищесказане, ми зацікавлені дати відповіді на наступні питання: 1) які основні інтелектуальні дискурси щодо України мали місце у німецькій інтелектуальній історії протягом досліджуваного періоду? 2) чим дискурс середини XIX ст. у баченні феномену України відрізнявся від дискурсу кінця XVIII ст.? Що нового приніс другий дискурс у трактуванні українських проблем порівняно з першим? 3) чи існувало у німецькій інтелектуальній історії бачення України як окремої нації, і чи в цьому контексті проблема України розглядалася німецькими інтелектуалами окремо від вирішення російської та польської проблем?

Необхідно зазначити, що вчені, мандрівники, публіцисти та політичні діячі, спадщина яких нами досліджується, працювали у два відмінні історичні періоди в історії німецьких земель взагалі, та пруської монархії, зокрема. Тому автор відтворює та аналізує погляди декількох представників кожної з обох генерацій німецької інтелектуальної історії, які у своїх працях торкалися тих чи інших проблем української історії, культури, політики, етнографії тощо. Розглянемо ці дві генерації більш детально.

Перша генерація. Інтерес до України в німецьких землях доби Просвітництва був досить значним. Його зумовлювали як політичні, так і наукові чинники. З політичного боку протягом XVIII ст. відбулися кардинальні зміни в житті Східної та Північної Європи: поразка Швеції в Північній війні, поступовий занепад і знищення шляхом розділу Речі Посполитої, поразки османів у війнах з Росією, анексія Криму Москвою. Україна в усіх цих подіях не лише фігурувала, але й відіграла важливу роль, а її трагедія в боротьбі за свободу та незалежність давала багатий джерельний матеріал для дидактичних студій німецьких дослідників.

Велику увагу Україні приділяли такі німецькі інтелектуали як А.-Ф. Бюшінг, А.-В. Гупель, Й.-Г. Гердер, Й.-Х. фон Енгель та інші автори. В цілому серед німецьких дослідників стосовно до козацької України виробилось два бачення –українофільське та русофільське. Якщо представником першого бачення задокументував себе Й.-Х. фон Енгель, то, наприклад, А.-В. Гупель

виступив репрезентантом протилежної, русофільської тенденції. Розглянемо обидва бачення, аналізуючи творчість згаданих дослідників.

Август-Вільгельм Гупель (1737-1819) написав в 1790 р. розлогий нарис про Україну та українське козацтво [9]. Характеризуючи політику польського уряду стосовно козаків, Гупель намагався розглянути це складне питання в декількох оціночних площинах. Він підтримує реформи польської держави щодо обмеження кількості козаків та позбавлення їх привілеїв, вважаючи, що Річ Посполита була змушена здійснити ці кроки через «витівки та зловживання свободою» з боку українського козацтва. Продовжуючи свої міркування, науковець бачить в козаках пряму загрозу цілісності держави, оскільки, «їхні набіги були безвідповідальними та могли розв'язати нові війни» [9, s. 197-198]. Але водночас дослідник засуджує несправедливе захоплення козацьких земель польськими магнатами, обкладання податками українського населення та насильницьке насадження католицького віросповідання. Тому козаки, на думку Гупеля, мали не тільки всі підстави, але й були змушені боронити свою землю.

Зовсім з іншого боку дослідник розглядає політику Російської імперії щодо українських козаків. В першому розділі своєї роботи Гупель пише, що російські монархи були в минулому володарями України і Березневі статті 1654 р. тільки повернули українських козаків під владу давніх володарів. Ця думка знаходить своє продовження в тексті при описі подій Національно-визвольної війни: «...він [Б. Хмельницький – Г.П.] не знайшов кращого засобу для забезпечення своєї та свого народу безпеки, ніж знову з'єднатися з тим народом, від якого походили предки козаків, а саме підкоритися царям Росії, які й так мали обґрунтоване право на Малоросію» [9, s. 200].

Гупель також виправдовує ліквідацію Запорозької Січі. На його думку цей крок Російської імперії був вивіреним, оскільки запорожці часто змінювали володарів, та не виявляли жодному з них належної вірності, до того ж козаки відзначалися недисциплінованістю, що спричиняло проблеми на кордоні імперії [9, s. 209-212].

Квінтесенцією нарису Гупеля можна вважати наступну цитату, якою і була завершена робота: «Наше століття, насамперед його остання третина, неспростовно показує, що козаки після того, як був суттєво змінений їх устрій, заснований на привілеях та на зловживанні ними, стали корисними, хорошими, спокійними (навіть, якщо бажаєте, задоволеними та щасливими) членами держави» [9, s. 293-294]. Ці слова яскраво демонструють не тільки бажання виправдати кроки російського уряду щодо ліквідації українського козацтва, але й показати, що козаків як реальної сили більше не існує.

Зовсім протилежні Гупелю думки щодо України та її народу висловлював Йоганн-Християн фон Енгель (1770-1814). Випускник

Геттінгенського університету Енгель здобув солідні джерельні знання з історії Східної Європи. Його перша наукова робота, яка побачила світ у 1790 р., була спеціально присвячена українському козацтву [10]. У праці він проводить порівняння козаків зі спартанцями та з мальтійськими лицарями, та навіть обґрунтовує військову перевагу козаків над мальтійцями. В 1792 р. в двох частинах вийшла друком більша робота Енгеля щодо історії Галичини та Волині. Проблеми західноукраїнських земель дослідник розглядає крізь призму історії Польщі та Австро-Угорщини, роблячи акцент на династичній історії [11; 12]. Зокрема Енгель полемізує з уявними претендентами на Галицьке та Волинське князівства, такими як Росія, Польща та Литва, відстоюючи династичні права на них угорської корони. Ця робота згодом увійшла в головне монографічне дослідження німецько-австрійського науковця, опубліковане в 1796 р. та повністю присвячене історії України та українських козаків [13].

В даному дослідженні Енгель виразно проводить думку, що українці та росіяни – це відмінні народи, хоча й підкреслює, що релігія в обох народів однакова, а мова й походження мало чим відрізнялися [13, s. 194]. Історія України княжого періоду для науковця не самостійна, а лише загальна руська історія. «Допоки в Києві керували, – пише дослідник, – російській князі...цей період не належить до сфери наших зацікавлень, його необхідно зарахувати до російської історії» [13, s. 19].

Зовсім інакше трактує Енгель історію України від XIV ст., коли західноруські землі почали переходити під владу литовських князів. Саме з періоду литовського панування у XIV-XVI ст. починається власне історія України та українських козаків. Звертаючись до питання про постання козацтва та їхніх відносин з Польщею, Енгель пише: «Козаки України були спокійним народом: спочатку вони відповідали на пихатість польської шляхти й кліру тільки безмовною втечею; але коли вони побачили, що йдеться про їх знищення, то взяли вони в руки – чи варто тому дивуватися? – для захисту від нестерпного ярма шаблі. ...І хто правий: вони чи польська держава, котру вони колись захищали...?» [13, s. 308-309]. Дослідник засуджує польську політику щодо козаків і всього українського народу, яка привела до повстання Б. Хмельницького, якого він високо оцінює як творця та організатора першої козацької держави [13, s. 3, 190, 211]. Щодо Хмельницького Енгель переповідає характеристику, дану гетьману ерусалимським патріархом Паїсієм під час перебування в Києві в 1648 р., якого німецький дослідник називає «одним священиком з Греції»: «Мойсей свого народу, правдивий Богдан, тобто даний Богом» [13, s. 154].

Як українського патріота Енгель характеризує й І. Мазепу, детально описуючи його союз з Карлом XII. Мета цього демаршу гетьмана полягала, за словами науковця, у вигнанні росіян з підвладної йому української

території і «звільненні України з-під московського гніту» [13, s. 311]. На його думку, Мазепа припустився стратегічної помилки, оскільки затягнув з переходом на бік шведів, який він мав би зробити на пару років раніше, а саме у 1707 р. В такому випадку при владі в Україні стояли б не російські царі, а українські гетьмани, «і ми, імовірно, мали б українську величність з роду Мазеп» [13, s. 307].

В цілому німецький дослідник вважає, що Москва зуміла краще, аніж Польща використати українських козаків в своїх інтересах, адже коли переконалась, що може обійтись без козацької допомоги, почала нищити їхню незалежність і, зрештою, домоглася цього [13, s. 288]. В контексті польсько-українських взаємин Енгель дає козацтву двояку характеристику: до повстання проти поляків під проводом Криштофа Косинського, яке спалахнуло на релігійному ґрунті, козаки в нього – це ангели-хранителі Речі Посполитої; після повстання вони виступають в ролі її карателів. З того часу через релігійні справи почалася постійна боротьба козацтва проти Польщі, що «впродовж довгого часу в своїх кривавих наслідках привела польську державу до її загину прискореною ходою» [14, с. 165].

Друга генерація. Цей дискурс, який проводили щодо феномену України та її місцезнаходження між Росією та Польщею представники другого з досліджуваних нами поколінь німецьких інтелектуалів, розгортався вже в середині XIX ст. Постановня образу України в німецькій інтелектуальній історії в даний період визначалися двома факторами: 1) політичні плани розчленування Росії та визволення України і Польщі, які виношувала прусська придворна опозиція з її українофільськими аспіраціями при дворі Фрідріха-Вільгельма IV; 2) змалювання образу України як частини Речі Посполитої, що була спільною батьківщиною для українців і поляків у творчій та політичній діяльності польської еміграції 1830-х рр., яка визначальним чином вплинула на розвиток українознавчих досліджень не лише у Франції, але великою мірою і в німецьких землях.

Другий дискурс насамперед пов'язаний з іменем прусського барона, економіста та юриста Августа-Людвіга фон Гакстгаузена (1792-1866). У 1843 р. з дозволу царя Миколи I він здійснив подорож Росією, побувавши зокрема і в різних українських губерніях, Києві, Одесі та Криму. За результатами своєї подорожі протягом 1847-1852 рр. німецький дослідник видав тритомну аналітичну працю, де значну увагу приділив Україні, її історії, географії, населенню тощо [15].

За Гакстгаузенем, великороси та малороси є представниками двох відмінних рас, які знайшли себе в єдиному російському народі та розмовляють доволі подібними діалектами: «Між цими двома расами немає навіть незначного сліду недовіри чи прагнення до відокремлення, але вони мають почуття національної та релігійної єдності, яке не знайти у жодній іншій

країні. Малороси представляють лише легкий контраст до Великоросів, але вони водночас мають міцне відчуття своєї єдності з Росією» [16, р. XXI].

Гакстгаузен підкреслює особливу роль міст у формуванні української ідентичності. «Малороси, – пише він, – утворюють найбільш чисельну [після великоросів – *Г.П.*] слов'янську расу в Росії, що охоплює, напевно, понад 6 мільйонів мешканців. Але лише небагатьох з них, тим не менше, можна побачити в Москві...» [16, р. 68]. Для українців Київ, на його переконання, відіграє таку саму сакральну роль, як Москва для росіян. Натомість Харків втратив під владою Росії свій попередній козацький характер і став лише аграрним провінційним регіоном, мешканці якого вже не фігурують як козаки в офіційних документах, а зазначаються як однодворці [16, р. 68, 407-408].

Досліджуючи походження української державності, Гакстгаузен вважає історію українського козацтва «найбільш цікавим феноменом серед усієї слов'янської раси, утворюючи певною мірою сучасне демократичне лицарство» [17, р. 6]. Відзначаючи, що козацтво сформувалось на пограничній території, названій Україною, німецький дослідник підкреслює, що воно прийняло вільну конституцію, лише зовнішньо визнавало своїм зверхником польського короля і стало форпостом оборони християнського світу від татар та турків [17, р. 7].

Особливу роль у формуванні козацтва як державної потуги, Гакстгаузен відводить постатям Б. Хмельницького та І. Мазепи. Називаючи політику Речі Посполитої недалекоглядною, він вважає, що самі поляки призвели до появи Хмельницького з його політичними амбіціями. Об'єднавшись з кримськими татарами, це чимале союзницьке військо під проводом Хмельницького розбило поляків, а Зборівський мир, хоча і зберіг Річ Посполиту, проте посприяв козакам у відновленні їхніх втрачених привілеїв [17, р. 358]. Війни з поляками і татарами, коли останні були перекуплені Річчю Посполитою, змусили Хмельницького шукати союзу з Москвою. Після Переяславської угоди почалась війна Москви і Польщі, де перша намагалась повернути старі руські фронтири. Це, на думку Гакстгаузена, призвело до початку справжніх нещасть України, які «...викликали розрив між малоросійськими козаками, які ніколи знову не об'єдналися протягом тривання цих бід; більшість знайшла себе з росіянами, інші – з поляками, і знову з турками і татарами, і, зрештою, навіть зі шведами» [17, р. 359].

Змальовує німецький науковець і позицію Речі Посполитої щодо української державності, яка, як він вважає, зловтішалася і вважала, що зусилля козацьких лідерів встановити незалежну мілітарну державу між Росією, Туреччиною та Польщею були марними, оскільки це було свого роду покаранням козакам за їхнє відступництво від Польщі. Саме козаки, на думку «деяких друзів Польщі», за Гакстгаузенем, завдали Речі Посполитій першого серйозного удару, від якого вона вже не змогла оговтатись [17, р. 359].

Іншим гетьманом, рівним Хмельницькому, зокрема, за достатньою сміливістю, скерованою на встановлення української держави, незалежної від

Росії, став Іван Мазепа. Переповідаючи біографію останнього, Гакстгаузен характеризує його як «амбітного і схильного до інтриг діяча, який проклав собі шлях до гетьманського становища, відправивши свого попередника гетьмана Самойловича до Сибіру на основі фальшивих звинувачень» [17, р. 360]. Хоча Мазепа «тривалий час і був вірним прихильником Петра I», але вже в «похилому віці був підбурений блиском Карла XII та невгамовним і нетерплячим бажанням малоросійських козаків вступити у знаменитий союз зі шведським героєм, який призвів до поразки обох від Полтавою» [17, р. 360]. З того часу Україна почала перетворюватись у мирну провінцію Росії, її останній гетьман Кирило Розумовський зрікся гетьманського престолу, а Катерина II підпорядкувала усіх козаків під свій скіпетр.

Серед причин, які спонукали імперію інкорпорувати остаточно гетьманат до свого складу та ліквідувати його автономію, Гакстгаузен називає наступні чинники: 1) козацькі землі більше не були фронтіром, оскільки татари підпали під владу Росії, а турків відсунули далі на південь; 2) незалежний дух та військова конституція козацтва в поєднанні з близьким сусідством з поляками, австрійцями та турками, що могло викликати небезпечні для Росії союзи; 3) велика влада та незалежне становище гетьмана, який у будь-яку мить був спроможний розгорнути 100 тисячне козацьке військо [17, р. 8]. Всі ці чинники, взяті до купи, призвели до заборони гетьманату і поставили його в один рівень з іншими територіями імперії. Разом з тим, придушення української автономії німецький дослідник не вважає трагедією, оскільки «визволення Малої Росії з-під іноземного [польського – *Г.П.*] ярма, вперше розпочало її повернення до свого природнього правителя [російського царя – *Г.П.*] і це не було досягнуто надто дорогою ціною» [16, р. 359].

Окрім барона фон Гакстгаузена, у Німеччині в той самий період працювали над проблемою України й інші дослідники. Тенденції, які автор статті виявив у їхніх дослідницьких роботах, були по суті тотожні з французьким тогочасним дискурсом із його поділом на полонофілів та українофілів [18]. Окрім вже вище згаданого Гакстгаузена українофільські погляди були притаманні таким дослідникам, як Йоганн-Георг Коль, Александер-Георг Петцхольдта Йоганн-Генріх Блазіус. Вони визначали роль та місце України в структурі європейської історії та політики і здійснили спробу подати Україну в контексті геополітичних інтересів Німеччини. Так, Й.-Г. Коль (1808-1878), який здійснював подорожі Росією та Україною навіть трохи раніше за Гакстгаузена, а саме у 1837-1838 рр., і залишив по собі декілька томів з описами цих мандрівок [19], наголошує на тягlostі державницької традиції українців від княжої до козацької доби та розрізняє малоросійський та великоросійський народи. Він підкреслює, що саме малороси, на відміну від великоросів є «правдивими, найбільш чистими слов'янами» [20, s. 274]. Дослідник проводить думку, що українці Галичини і Наддніпрянщини є єдиним народом, водночас

зазначивши відмінність галицьких українців, яких він називає рутенами, від поляків [20, s. 325-326, 341-342].

Необхідно зазначити, що Коль, подаючи дані про українців, наголошує на тому факті, що вони мали повноцінну соціальну структуру: незважаючи на те, що більшість складала (приблизно до 90%) селяни, українці також мають власну аристократію – шляхту і духовенство [20, s. 298, 304, 341].

Головним аргументом, який Коль наводить у своїх подорожніх записках, говорячи про окремішність українського етносу від російського, є, на його переконання, наявність в українців власної окремої мови. Він підкреслює, що українська мова є суто слов'янською за походженням, і аж ніяк не «гібридом татарської, польської та російської», хоча іноді і вживає по відношенню до неї термін «діалект» [20, s. 326, 363-366]. Недаремно у баченні Коля українці постають як «цілком окремих, кількісно достатньо чисельний народ із збереженими власною мовою та історичною пам'яттю» [20, s. 323]. До цієї історичної пам'яті, у баченні Коля, належить задокументоване існування «численних малоросійських князів» за часів Київської Русі та наявність своїх гетьманів, привілеїв і власного устрою в період «Козацької республіки» [20, s. 135, 275]. Він також звинувачує росіян в тому, що саме вони поневолили колись вільний український народ шляхом запровадження у них кріпацтва і поширення рабства ледь не на половину населення України [20, s. 316-318]. Варто зазначити, що Коль був добре ознайомлений з існуючими в той час працями з української історії, зокрема він високо оцінив «Історію Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського та «Історію Русів», які могли також вплинути на його позитивне ставлення до України [4, с. 215].

Натомість полонофільську лінію в німецькому дискурсі 1840-1860-х рр. представляли такі дослідники як Антон Мауріціуста, Фрідріх-Мартін фон Боденштедт. Вони, як і їхні французькі сучасники Сіпрієн Робер, Жуль Мішлета, Віктор де Марс, сформувались як дослідники під впливом репрезентантів Великої польської еміграції, праці яких домінуючим чином позначилися на їхній творчості взагалі і дослідженнях українського питання, зокрема [18, с. 264].

Перший з названих полонофілів, тогочасний німецький публіцист та історик за фахом Антон Мауріціус (1800-1847) народився у місті Бромберг і став автором численних праць про Польщу. Під псевдонімом Мауріціус насправді творив урядовий радник у прусській частині Польщі Антон Моріц Йохумс [4, с. 241]. Досліджуючи польську літературу середини XIX ст., Мауріціус зазначає, що саме польські письменники-романтики, такі як Юзеф-Богдан Залеський, Северин Гоцинський та Міхал Грабовський, найбільш вдало та проникливо характеризують українську ідентичність, на відміну від російських авторів, зокрема того ж О. Пушкіна з його поемою «Полтава» [21, s. 45].

Мауріціус став автором книжки, спеціально присвяченій українському мистецтву, в якій видав 25 українських пісень на різноманітну тематику, але

наскрізним лейтмотивом їх є ідеалізація козацької України, що, до речі, було притаманним творчості вищезазначених представників «української школи» польського романтизму [22]. Проте всі ці пісні, серед яких наявні такі гасла, як «Мазепа як співець», «Українська муза», «Українець на коні», «Вітання запорожцями Карла XII зі Швеції» Мауріціус написав сам, оскільки як назви творів, так і їхній зміст та літературна форма мають мало спільного з українською народною піснею [4, с. 241-242].

Перу прусського чиновника також належить розвідка, присвячена ідеям панславізму, де він проводить диференціацію між українцями, поляками та росіянами [23]. За Мауріціусом, населення Галичини, яких він також називає червоними русинами, разом з білими та чорними русинами, найбільш наближене до польського народу, оскільки має подібну мову та спільну віру. Тоді як «слов'янська сім'я, яка населяє Волинь, Поділля та Україну відрізняється [від поляків – *Г.П.*] мовою та вірою. Їхній головний пастор сидить у Москві, але мова і почуття згаданих провінцій все ж ближчі до поляків, ніж до московитів» [23, с. 11-12]. Водночас росіяни, на відміну від поляків та українців, не належать до слов'янської сім'ї, оскільки головним чином складаються з норманів та татар, з набігами яких Польща мала вести постійну боротьбу [23, с. 12]. На думку Мауріціуса, український народ, в якому поєднувалися доброта і варварство, в усі періоди своєї історії мав власні особливі прикмети, що відрізняло його навіть від найближчих сусідів. Він зазначає притаманний українцям демократизм: «Тут панували свобода і рівність не на словах, а від простого козака до отамана був лише стрибок, і люди пишалися цим звичаєм» [21, с. 48].

Німецький дослідник також зазначає наявність в українців власної державницької традиції, яка починає формуватися у XV ст., коли козаки завдяки енергійній міжнародній політиці здійснюють спроби окреслити власні кордони, проте, змушені протягом 300 років постійно боротися за власну незалежність, вони все ж програли [21, с. 52]. «Його [українця – *Г.П.*] пісні, – підсумовує Мауріціус, – дихають політичною гордістю, вони й досі лунають на обох берегах Дніпра, і там, де згасло козацтво, живе його свіжа пам'ять у свіжій пісні» [21, с. 53].

Інший полонофіл уродженець Нижньої Саксонії та випускник Геттінгенського університету Фрідріх-Мартін фон Боденштедт (1819-1892) в першій половині 1840-х рр. жив у Москві і на Кавказі, а в Україні відвідав тільки Одесу під час повернення до Німеччини [4, с. 237]. У сферу його інтересів поряд з англійською, перською і російською літературою, а також культурою та історією народів Кавказу, потрапила й українська народна пісня, результатом чого стала публікація збірки «Поетична Україна» [24]. У передмові до своєї праці Боденштедт зазначає, що до справи збереження українського фольклору долучилися як польські, так і українські дослідники, перераховуючи в одному ряду Адама Чарноцького, Михайла Максимовича, Христина Лях

Ширму, Олександра Чужбинського, Тадеуша Ладу-Заблоцького, Івана Росковшенка та ін. Проте вже при написанні вступного історичного екскурсу він послуговувався роботами вже згаданого вище при аналізі доробку А. Мауріціуса польського письменника та історика М. Грабовського [24, s. VI-IX].

Якщо головним завданням всієї збірки Боденштедт вважає показ німцям через народні пісні «...як діти України колись любили й воювали», то її вступна частина має на меті виправити ті хибні уявлення, що панують у Німеччині щодо походження та розвитку українського козацтва. На його думку, попередні дослідження української історії мали незадовільний результат, оскільки їх авторів більше цікавило звідки походила назва «козак», але при цьому вони не заглиблювалися в суть самого явища [24, s. IX, 1-2]. Козацький народ, за Боденштедтом, виник «не з одного джерела, а є морем, утвореним з багатьох струмків»: з одного боку, це були залишки кочових народів степу, розбиті монголо-татарами, з іншого – русичі та литовці, які також постраждали від монгольського нашествия. В процесі історії сформувались різні гілки козацтва, як то донське, кубанське, сибірське, але тільки із дніпровського пагону зародився повноцінний окремий народ – українці. Як і Мауріціус, українську державність Боденштедт веде з XV ст. та завершує 300 років потому, коли Україна не змогла встояти у постійній боротьбі з сусідніми країнами [24, s. 2, 9, 11, 14].

Німецький дослідник тільки одного разу торкається питання мови, коли пояснює складність перекладу з української на німецьку. Згідно з Боденштедтом, українська мова, хоч і найбільш милозвучна серед усіх слов'янських мов, але по суті є поєднанням польської та російської. [24, s. X]. Загалом необхідно відмітити, що ні Мауріціус, ні Боденштедт майже не аналізують українську історію XVI-XVIII ст. чи взаємостосунки між поляками, росіянами й українцями, зосереджуючись більше чи то на пошуку спільного і відмінного між цими народами, чи то на походженні козацтва.

Висновки ми будемо у формі відповідей на три засадничі питання, сформульовані у вступі.

1. Які основні інтелектуальні дискурси щодо України мали місце у німецькій інтелектуальній історії протягом періоду з кінця XVIII до середини XIX ст.?

Протягом досліджуваного періоду у різні відрізки історії Німеччини проблемами України займалися представники двох чільних генерацій німецьких інтелектуалів. Це німецькі науковці, які розпочали дискурс про Україну наприкінці XVIII ст. (перше покоління) та дослідники і мандрівники з Німеччини, що відродили дискурс про Україну у 1840-1860-х рр., які склали другу генерацію. В цілому Україна відіграла значну роль у дослідженнях в ділянці німецької інтелектуальної історії, будучи предметом фахової концентрації низки провідних німецьких істориків, етнографів, письменників та мандрівників, які започаткували та розгорнули обидва дискурси.

2. Чим дискурс середини XIX ст. у баченні феномену України відрізнявся від попереднього? Що нового приніс другий дискурс у трактуванні українських проблем порівняно з дискурсом кінця XVIII ст.?

Дискурс кінця XVIII ст. створили як автори, які яскраво відображали у своїй творчості про Україну русофільські погляди, так і історики, які сповідували українофільське бачення на проблему місцезнаходження України та ідентичність її народу. Другий дискурс 1840-1860-х рр. позначився появою дослідників з амбівалентною змішаною позицією, в якій були присутні як українофільські, так і русофільські риси. Проте у німецьких наративах другого покоління також неохідно виокремити як полонофільську, так і українофільську течії у зображенні минулого та сучасного України. Зasadнича відмінність між двома останніми течіями була спричинена використанням їхніми представниками різних джерел. Якщо полонофіли в основному спиралися на дослідження польських літераторів та істориків романтичної школи, то, наприклад, Коль схвально відгукувався і був ознайомлений з працями української історіографії, зокрема з «Історією Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського та «Історією Русів».

Між представниками обох дискурсів існувала також і відмінна тематична спрямованість у створенні образу України та українців. Перший дискурс був більш всеохоплюючий у поданні різних періодів історії України, зокрема широко зосереджувався на питанні козацтва, яке було основним об'єктом дослідження як в Енгеля, так і в Гупеля. Тоді як у другому дискурсі історія козацтва і дослідження державницьких традицій українського народу відступає на периферію, а на перший план виходить концентрація авторів на етнографічних студіях і на пошукові спільного та відмінного між українцями, поляками та росіянами. Ця тенденція виразно прослідковується при аналізі праць Мауріціуса, Боденштедта та Коля.

3. Чи існувало у німецькій інтелектуальній історії досліджуваного періоду бачення України як окремої нації, і чи проблема України розглядалася в цьому контексті німецькими інтелектуалами окремо від вирішення російської та польської проблеми?

Представники першого дискурсу розділились у поглядах на ідентифікацію України як окремої нації. Одні з них стверджували, що українці та росіяни – це відмінні народи, і, попри те, що релігія і мова в обох народів мало чим відрізняються, з появою козацтва почалась окрема від Росії історія (Енгель). Натомість інші (Гупель) обстоювали думку, що обидва народи мали спільне коріння і тому російські царі на законних підставах утвердили свою владу на українських землях, ліквідували Запорозьку Січ та інкорпоровали козацтво, якого, як окремої політичної сили, більше не існує.

Так само відмінні думки щодо відповіді на питання про окремішність українського народу мали і репрезентанти другого дискурсу. Гакстгаузен, якому були притаманні певні українофільські погляди, все ж висував

амбівалентне твердження, що українці та росіяни – це представники двох відмінних рас, що сполучені в одному російському народі, і не дуже відрізняються один від одного, а визволення України з-під гніту поляків розпочало процес її повернення до свого законного російського правителя. Інші учасники цього дискурсу розділились на прихильників ідеї окремішності українського народу і від поляків, і від росіян (Коль), так і апологетів наявності спільних рис в українців і поляків (Мауріціус, Боденштедт). Якщо перші вели українську історію від часу Київської Русі, то другі розпочинали її від монгольського завоювання, а зародження державності приписували тільки періоду XV ст. Загалом, підсумовуючи все вищесказане, можна стверджувати, що в німецькій інтелектуальній історії кінця XVIII – середини XIX ст. існувала тривала традиція вивчення України, коли представники різних поколінь раз по раз зверталися до дослідження різних аспектів української історії та культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. München: Ukrainische Freie Universität, 1994. 299 s.
2. Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective. *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. No. 3. P. 691-701.
3. Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History. *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Ed. by G. Kasianov & P. Ther. Budapest – New York: Central European University Press, 2009. P. 51-80.
4. Каппелер А. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI-XIX ст. Львів: Літопис, 2022. 360 с.
5. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.
6. Потульницький В. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. Київ: Либідь, 2002. 480 с.
7. Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII-XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 306с.
8. Кураєв О. Українська проблематика в німецькій літературі першої половини XIX ст.: структура, контекст, розвиток. *Україна в історії Європи XIX – початку XIX ст.: історичні нариси* / За ред. С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії НАН України, 2020. С. 40-83.
9. Hupel A.W. Vonden Kosaken. Nebstandernkürzern Aufsätzen. Riga: J. F. Hartnoch, 1790. 294 s.
10. Engel Ch. Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum Cretensium et Cossacorum. Gottinagae: Typis Jo. Christ. Dieterich, 1790. 42 p.
11. Engel Ch. Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung und Verteidigung der Oesterreichisch-Ungrischen Besitzrechte auf diese Königreiche. Wien: Franz Jakob Kaiserer, 1792. T. 1. 240 s.
12. Engel Ch. Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung und Verteidigung der Oesterreichisch-Ungrischen Besitzrechte auf diese Königreiche. Wien: Franz Jakob Kaiserer, 1792. T. 2. 203s.
13. Engel J.Ch., von. Geschichte der Ukraine und ukrainischen Kosaken wie auch der Königreiche Galitsch und Wladimir. Halle: Johann Jakob Gebauer, 1796. 710 s.
14. Крупницький Б. «Історія України й українських козаків» Й. Х. Енгеля та «Історія Русів». *Україна*. 1950. № 3. С. 162-166.

15. Haxthausen A. Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands. Hannover: In der Hahn'schen Hofbuchhandlung, 1847-1852. T. 1-3.
16. Haxthausen A., von. The Russian Empire, its People, Institutions and Resources. London: Chapman and Hall, 1856. Vol. I. 432 p.
17. Haxthausen A., von. The Russian Empire, its People, Institutions and Resources. London: Chapman and Hall, 1856. Vol. II. 463 p.
18. Potulnytskyi H. Position of Ukraine between Poland and Russia in the narratives of French and German intellectual history from the end of the 18th century until the end of the First World War: towards theoretical, methodological, conceptual, and source aspects. Омелян Прицак: Життєпис. Спадщина. Наукові інтереси. До 100-річчя від дня народження. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2021. С. 244-273.
19. Kohl J.G. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. Dresden – Leipzig: In der Arnoldischen Buchhandlung, 1841. T. 1-3.
20. Kohl J.G. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. Dresden – Leipzig: In der Arnoldischen Buchhandlung, 1841. T. 2. 399 s.
21. Mauritius A. Polens Literatur- und Cultur-Epoche seit dem Jahre 1831 in Kürze dargestellt. Posen: Verlag der Gebrüder Scherk, 1843. 210 s.
22. Mauritius A. Ukrainische Lieder. Berlin: L. W. Krause, 1841. 72 s.
23. Mauritius A. Der Panslawismus. Eine Improvisation als Sendschreiben an den Grafen Adam Gurowski. Leipzig: Robert Binder, 1843. 47 s.
24. Bodenstedt F. Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. Stuttgart – Tübingen: J. G. Cotta'scher Verlag, 1845. 132 s.

References

1. Doroschenko, D. (1994). *Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen*. München: Ukrainische Freie Universität. [In German].
2. Kappeler, A. (1995). Ukrainian History from a German Perspective. *Slavic Review*, 54, 3, pp. 691-701. [In English].
3. Kappeler, A. (2009). From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History. *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Ed. by G. Kasianov & P. Ther. Budapest – New York: Central European University Press, pp. 51-80. [In English].
4. Kappeler, A. (2022). *Vid krainy kozakiv do krainy selian. Ukraina na vydnokoli Zakhodu u XVI-XIX st.* Lviv: Litopys. [In Ukrainian].
5. Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Evropi XI-XVIII st.* Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
6. Potulnytskyi, V. (2002). *Ukraina i vsesvitniaistoriia. Istoriosofiia svitovoi ta ukrainskoi istorii XVII-XX st.* Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
7. Brytskyi, P.P., Bochan, P.O. (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII-XIX stolittiakh.* Chernivtsi: Tekhnodruk. [In Ukrainian].
8. Kuraiev, O. (2020). Ukrainiska problematyka v nimetskii literaturi pershoi polovyny XIX st.: struktura, kontekst, rozvytok. *Ukraina v istorii Evropy XIX – pochatku XIX st.: istorychni narysy* / Zared. S.V. Vidnianskoho. Kyiv: Instytutistorii NAN Ukrainy, pp. 40-83. [In Ukrainian].
9. Hupel, A.W. (1790). *Vonden Kosaken. Nebstandernkürzern Aufsätzen.* Riga: J. F. Hartnoch. [In German].
10. Engel, Ch. (1790). *Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum Cretensium et Cossaccorum.* Gottinagae: Typis Jo. Christ. Dieterich. [In Latin].
11. Engel, Ch. (1792). *Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung und Verteidigung der Oesterreichisch-Ungrischen Besitzrechte auf diese Königreiche.* Wien: Franz Jakob Kaiserer (T. 1). [In German].

12. Engel, Ch. (1792) *Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung und Verteidigung der Oesterreichisch-Ungrischen Besitzrechte auf diese Königreiche*. Wien: Franz Jakob Kaiserer (T. 2). [In German].
13. Engel J. Ch., von. (1796). *Geschichte der Ukraine und ukrainischen Kosaken wie auch der Königreiche Galitsch und Wladimir*. Halle: Johann Jakob Gebauer. [In German].
14. Krupnytskyi, B. (1950). "Istoriia Ukrainy y ukrainskykh kozakiv" Y. Kh. Enheliat "Istoriia Rusiv". *Ukraina*, 3, pp. 162-166. [In Ukrainian].
15. Haxthausen, A. (1847-1852). *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands*. Hannover: In der Hahn'schen Hofbuchhandlung (Vol. 1-3). [In German].
16. Haxthausen, A., von. (1856). *The Russian Empire, its People, Institutions and Resources*. London: Chapman and Hall (Vol. 1) [In English].
17. Haxthausen, A., von. (1856). *The Russian Empire, its People, Institutions and Resources*. London: Chapman and Hall (Vol. 2). [In English].
18. Potulnytskyi, H. (2021). Position of Ukraine between Poland and Russia in the narratives of French and German intellectual history from the end of the 18th century until the end of the First World War: towards theoretical, methodological, conceptual, and source aspects. *Omelian Pritsak: Zhyttiepys. Spadshchyna. Naukovi interesy. Do 100-richchia vid dnia narodzhennia*. Kyiv: Natsionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia", pp. 244-273. [In English].
19. Kohl, J.G. (1841). *Reisen im Inneren von Rußland und Polen*. Dresden – Leipzig: In der Arnoldischen Buchhandlung (Vol. 1-3). [In German].
20. Kohl, J.G. (1841). *Reisen im Inneren von Rußland und Polen*. Dresden – Leipzig: In der Arnoldischen Buchhandlung (Vol. 2). [In German].
21. Mauritius, A. (1843). *Polens Literatur- und Cultur-Epoche seit dem Jahre 1831 in Kürze dargestellt*. Posen: Verlag der Gebrüder Scherk. [In German].
22. Mauritius, A. (1841). *Ukrainische Lieder*. Berlin: L. W. Krause. [In German].
23. Mauritius, A. (1843). *Der Panslawismus. Eine Improvisation als Sendschreiben an den Grafen Adam Gurowski*. Leipzig: Robert Binder. [In German].
24. Bodenstedt, F. (1845). *Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder*. Stuttgart – Tübingen: J. G. Cotta'scher Verlag. [In German].

Potulnytskyi H. Ukraine in the Narratives of German Intellectual History from the End of the XVIIIth to the Middle of the XIXth Century: a Comparative Analysis of the Views of Two Generations.

The article identifies two generations of German intellectuals who, from the end of the XVIIIth to the middle of the XIXth century created various ideas and visions of Ukraine and Ukrainians. The author identified the positions and verified the statements of the selected authors, in particular of A.-V. Hupel, J.-Ch. von Engel, A.-L. von Haxthausen, J.-G. Kohl, A. Mauritsius, F.-M. von Bodenstedt, through a comparative analysis of their views on the phenomenon of Ukraine at two distinct periods of history and the traced evolution of these views. These are German scholars who started the discourse on Ukraine at the end of the XVIIIth century (first generation), and researchers and travelers from Germany, who revived the discourse about Ukraine in the 1840s-1860s (second generation). The author finds out how the second discourse in the vision of the phenomenon of Ukraine differed from the first, and that it brought something new to the interpretation of Ukrainian problems. Various currents that existed among German intellectuals of both the first and the second discourse in the study of Ukraine are singled out. In the framework of reconstruction of the image of Ukraine shaped by leading German intellectuals during the period in question, the author answers to the questions of whether German researchers considered Ukrainian issues separately from Russian and Polish issues or, on the contrary, jointly, and whether there was a vision of Ukrainians as a separate nation with its right to its own statehood in German intellectual history.

Keywords: *German intellectual history from the end XVIIIth to the middle of the XIXth century, two generations of German intellectuals, vision of Ukraine and Ukrainian in German narratives.*